

De mensen op niveau 1

W. Houtkoop
Max Goote Kenniscentrum

1 Inleiding

In discussies over analfabetisme en alfabetisering werd tot voor kort uitgegaan van een dual alfabetiseringsconcept, mensen konden lezen of schrijven of ze konden het niet. Om een aantal redenen is die opvatting niet goed bruikbaar meer. Mensen of groepen die werkelijk niet kunnen lezen of schrijven komen, door de expansie van het onderwijsstelsel, nauwelijks meer voor. Waarmee niet gezegd wil zijn dat het helemaal niet meer voorkomt, onder ouderen en de eerste generaties immigranten komt het zeker nog wel voor, maar deze groepen worden snel kleiner. Een tweede reden is dat het in werkelijkheid zelden gaat om een absolute scheiding; mensen beheersen in verschillende mate het vermogen om teksten te lezen, te begrijpen, toe te passen en te produceren. Er is eerder sprake van een continuüm. Een derde reden is dat de eisen die aan de 'geletterdheid' (een letterlijke vertaling van het begrip 'literacy' bij gebrek aan beter) van mensen worden gesteld, voortdurend toenemen. We leven in een symbolische omgeving waarin het vermogen om tekens te decoderen en te gebruiken, een absolute voorwaarde wordt om aan het maatschappelijk leven deel te nemen. De digitalisering van diensten versterkt dit proces alleen maar. Een voorbeeld kan dit toelichten. Vroeger kon men ook op de kleinere treinstations gewoon kaartjes kopen, later kon dat alleen op bepaalde tijden en nu staan er redelijk complexe kaartjesmachines, die hoge eisen stellen aan de geletterdheid en gecijferdheid van mensen.

2 Functionele geletterdheid

In de discussie over alfabetisering werd ook in toenemende mate onderkend dat aan te leren kennis en vaardigheden ook praktisch bruikbaar moeten zijn en betekenis moeten hebben binnen de concrete leefwereld van mensen. Daarmee kwam het concept functionele geletterdheid op de voorgrond. Aanvankelijk lag de nadruk sterk op de betekenis van geletterdheid voor het werk zoals in de omschrijving van Levine

(1994): “The minimum facility with the written word that is compatible with social ‘survival’ for the individual. Social survival can turn out to embrace a variety of different things such as the capacity to sustain independent, non institutional living arrangements, an absence of dependency on state agencies, welfare benefits or charity but, above all, it invariably includes employability.” In latere omschrijvingen heeft functionele geletterdheid meer betrekking op vaardigheden in relatie tot de bredere leef- en maatschappelijke wereld waarin mensen verkeren.

Binnen deze opvatting wordt geletterdheid dus contextgebonden opgevat; om in een bepaalde context te kunnen functioneren dienen mensen over een zeker niveau van geletterdheid te beschikken. Dat niveau kan variëren van groep tot groep en kan in de tijd veranderen. Functionele geletterdheid heeft daarmee niet alleen betrekking op bepaalde achterstandsgroepen, maar in principe op alle volwassenen.

Een belangrijke impuls voor de visie op en definitie van geletterdheid vormden de resultaten van de studies naar taalvaardigheid, geïnitieerd door de International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA). In IEA-verband werden een serie internationaal vergelijkende metingen naar kennis en vaardigheden van leerlingen in het initieel onderwijs uitgevoerd. Verscheidene vaardigheden waaronder lezen en schrijven werden getest onder 10- en 14-jarigen en aan het eind van het initieel onderwijs. Het gegeven dat forse aantallen leerlingen -ook zonder arm of immigrant te zijn- grote tekortkomingen vertoonden in hun lees- en schrijfvaardigheid, was een onwelkome verrassing voor beleidsmakers en de publieke opinie. De school zou mensen onvoldoende functionele vaardigheden bijbrengen om optimaal aan het maatschappelijk leven te kunnen deelnemen.

Studies zoals die welke door IEA werden geïnitieerd, gaven een krachtige impuls aan de ontwikkeling van het vaststellen (assessment) van onderwijsresultaten en de ontwikkeling van de bijbehorende meetinstrumenten. Er is sprake van geweest om de IEA-studies ook uit te breiden naar jonge volwassenen na de leerplicht, maar dat is niet gerealiseerd, wellicht ook omdat het onderwijs aan volwassenen zich lang in de marge van het onderwijsbestel heeft bevonden (Houtkoop & Van der Kamp, 1990). Bij gebrek aan directe metingen heeft men zich voor het vaststellen van de omvang van de (functionele) ongeletterdheid onder volwassenen lang moeten verlaten op schattingen of benaderingen (proxies), zoals zelfbeoordelingen of het aantal jaren initieel onderwijs dat iemand heeft genoten.

Bij het begrip functionele geletterdheid gaat het dus om het op doelmatige wijze gebruiken of toepassen van vaardigheden in alledaagse of maatschappelijke situaties waarbij van schriftelijke informatie gebruik wordt gemaakt (De Geus, 1995). De term

‘doelmatig’ verwijst naar beheersing op een bepaald niveau en de term ‘alledaagse of maatschappelijke situaties’ naar het feit dat dat niveau afhankelijk is van de sociale context. Er zijn nogal wat definities en omschrijvingen van functionele geletterdheid in omloop; wij maken verder gebruik van de definitie van Kirsch e.a. (1993):

De vaardigheid om gedrukte en geschreven informatie te gebruiken om te functioneren in de maatschappij, de eigen doelen te realiseren en eigen kennis en mogelijkheden te ontwikkelen.

In veel definities wordt impliciet of expliciet uitgegaan van een drempelniveau dat nodig is om maatschappelijk te kunnen functioneren en veel onderzoek en theorievorming heeft zich gericht op de beschrijving van dat drempelniveau. Gezien de contextbepaaldheid van dat niveau (en die context kan voor een individu per situatie verschillen) lijkt het weinig zinvol om uit te gaan van een duidelijke grens tussen geletterden en ongeletterden. Eerder is er sprake van verschillende vaardigheden die mensen in verschillende mate kunnen beheersen.

3 International Adult Literacy Survey (IALS)

In het International Adult Literacy Survey (IALS) is getracht om die functionele geletterdheid daadwerkelijk te meten en wel zodanig dat de resultaten ook internationaal vergelijkbaar zijn.

In de geschiedenis van het meten van de geletterdheid van volwassenen kan in grote lijnen een aantal aanpakken worden onderscheiden. Het meest fundamentele verschil is dat tussen indirecte en directe metingen.

Bij indirecte metingen zoekt men naar een ‘proxy’, een fenomeen dat staat voor of nauw verbonden is met datgene wat men wil meten, in dit geval geletterdheid. Dat kunnen zelfbeoordelingen zijn, beoordelingen door anderen of simpeler, het tellen van het aantal jaren onderwijs dat iemand heeft gevolgd.

Bij directe metingen wordt de vaardigheid direct vastgesteld, c.q. moet iemand demonstreren dat hij/zij over de betreffende vaardigheid beschikt. Bij directe metingen moeten mensen dus direct, door middel van het uitvoeren van taken of testen demonstreren dat ze over bepaalde vaardigheden beschikken.

Dat is precies wat er in IALS is gebeurd, mensen werden thuis opgezocht, en moesten daar, onder precieze condities, een test uitvoeren. In IALS werden drie domeinen van geletterdheid onderscheiden;

- 1 *Prozagelettertheid*: de kennis en vaardigheden die nodig zijn om informatie te begrijpen en te gebruiken uit teksten zoals redactionele artikelen, nieuwsberichten, gedichten en fictie.
- 2 *Documentgelettertheid*: de kennis en vaardigheden die nodig zijn om informatie te vinden en te gebruiken in diverse 'geconcentreerde' tekstvormen zoals sollicitatiebrieven, loonlijsten, transportschema's, kaarten, tabellen en grafieken.
- 3 *Kwantitatieve gelettertheid*: de kennis en vaardigheden die nodig zijn om losse of opeenvolgende rekenkundige bewerkingen uit te voeren op getallen -die veelal zijn ingebed in teksten, zoals het opmaken van de balans van een chequeboekje opmaken, het berekenen een fooi, het invullen van een bestelformulier of het bepalen van de hoeveelheid rente op het leningsbedrag uit een advertentie.

4 De betekenis van niveau 1

De prestaties op de IALS-test werden weergegeven op drie schalen: een prozaschaal, een documentschaal en een kwantitatieve schaal. Elke schaal loopt van 0 tot 500. De schaalscores zijn op hun beurt gegroepeerd in vijf empirisch bepaalde gelettertheidsniveaus. Ieder niveau veronderstelt het vermogen om een specifieke subset van leestaken aan te kunnen. Deze staan voor de toename in complexiteit van informatieverwerkende vaardigheden en strategieën. De vijf niveaus en de bijbehorende schaalscores zijn de volgende:

- niveau 1 (0 - 225);
- niveau 2 (226 - 275);
- niveau 3 (276 - 325);
- niveau 4 (326 - 375);
- niveau 5 (376 - 500).

We concentreren ons verder op niveau 1, het laagste niveau van functionele gelettertheid. Wat wil dat niveau precies zeggen. We werken dit uit voor de drie domeinen van gelettertheid.

Proza - niveau 1**Score: 0 - 225**

In de meeste taken op dit niveau wordt de lezer verzocht om bepaalde informatie in de tekst op te sporen die identiek is aan of synoniem met de informatie uit de opdracht. Als een plausibel, maar verkeerd antwoord in de tekst staat, wijkt het meestal sterk af van de juiste informatie.

Op dit niveau kunnen mensen wel een eenvoudige instructie op een medicijn lezen en begrijpen (hoeveel maal daags...), maar een iets ingewikkelder instructie in een plantenboek levert al problemen op.

Document - niveau 1**Score: 0 - 225**

Op dit niveau vereisen de meeste taken van de lezer dat hij informatie kan opsporen door letterlijk gegevens over te nemen. Afleidende informatie, indien aanwezig, bevindt zich niet in de buurt van het correcte antwoord. In bepaalde taken vraagt men de lezer om persoonlijke informatie op een formulier te noteren.

Eenvoudige grafische voorstellingen, bijvoorbeeld in de krant, kunnen op dit niveau wel begrepen worden, het invullen van een formulier om kaartjes voor een voorstelling te krijgen, levert echter al problemen op.

Kwantitatief - niveau 1**Score: 0 - 225**

Hoewel geen enkele kwantitatieve taak in IALS onder de score 225 ligt, blijkt uit ervaring dat zulke taken de lezer vragen om één enkelvoudige en relatief gemakkelijke bewerking uit te voeren (meestal een som), waarbij de getallen reeds op het gegeven document staan en de bewerking reeds is aangegeven, of waarbij de getallen worden gegeven en de lezer de bewerking nergens hoeft te zoeken.

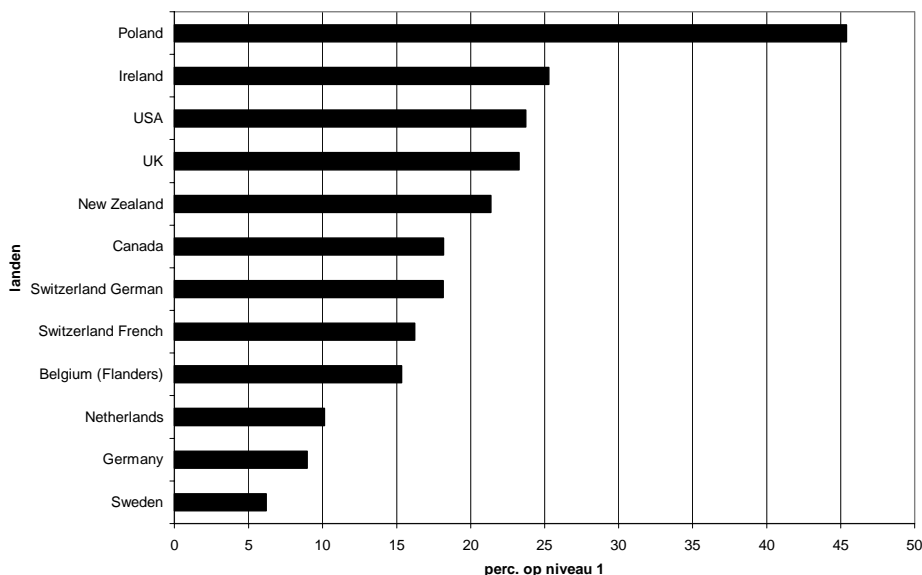
Het invullen van een eenvoudige bestelbon ligt aan de bovenkant van wat mensen op niveau 1 goed aankunnen, het lezen en begrijpen van het weerkaartje in de krant, levert echter al problemen op.

De voorbeelden illustreren dat het zeker niet om analfabeten gaat. Mensen op niveau 1 kunnen eenvoudige teksten en formulieren begrijpen en gebruiken, maar zodra het iets ingewikkelder wordt en zeker als van mensen wordt gevraagd zelf iets te combineren, dan wordt het problematisch voor mensen op niveau 1. En veel teksten en taken, in het werk en in het dagelijks leven, vragen dat soort dingen van mensen.

5 Niveau 1 internationaal vergeleken

IALS werd zodanig opgezet, dat de scores van mensen op de verschillende geletterdheidschalen ook internationaal vergeleken worden. Eén voordeel daarvan is, dat Nederlandse resultaten in perspectief geplaatst kunnen worden. Zo wordt het oordeel of er in Nederland veel of weinig mensen op niveau 1 zitten, medebepaald door hoe dat in andere landen zit. In grafiek 1 wordt het percentage van de volwassen bevolking weergegeven dat zich in verschillende landen op niveau 1 bevindt.

Grafiek 1, Percentage van de bevolking van 16-65 op niveau 1 van de documentschaal (gewogen)

Duidelijk is dat Nederland relatief weinig mensen heeft op het problematische niveau 1. Voor de documentschaal gaat het, voor de bevolking tussen de 16 en 65, om 10% en dat geldt in grote lijnen voor alle schalen. Voor de prozaschaal hoeft men alleen Zweden te laten voorgaan en op de document- en kwantitatieve schaal ook Duitsland. Het is duidelijk dat het niveau van functionele geletterdheid van de Poolse bevolking laag is, met rond 45% van de beroepsbevolking op niveau 1. Verrassender is dat ook in een aantal andere landen (Ierland, Verenigd Koninkrijk, Verenigde Staten, Nieuw Zeeland) hoge percentages van de beroepsbevolking (boven de 20%) niet verder komen dan niveau 1. Het lijkt erop dat dit fenomeen zich vooral bij de Angelsaksische landen (met uitzondering van Canada) voordoet. Bedacht moet worden dat de taken of opdrachten die in het instrument met niveau 1 geassocieerd worden, niet meer van mensen vraagt dan het zoeken van informatie in teksten en documenten die min of meer gelijk is aan de informatie in de opdracht. Afleiders in de tekst, het maken van eigen combinaties of het trekken van conclusies die verder gaan dan hetgeen in de tekst is gegeven, zijn voor mensen op niveau 1 al vaak te moeilijk.

6 De mensen op niveau 1

We gaan nu wat dieper in op de Nederlandse resultaten. Nederland was één van de weinige landen die ook ouderen (tussen 65 en 74 jaar) in het onderzoek hebben betrokken. Daarmee zijn ook uitspraken over deze oudere groep mogelijk, wat in de context van de discussie over niveau 1, een belangrijke uitbreiding is. Kijk je naar de Nederlanders van 16 tot en met 74 jaar, dan bevindt 13% zich op niveau 1, omgerekend gaat het om bijna anderhalf miljoen mensen.

Concentreert niveau 1 zich nu binnen bepaalde groepen? Dat is zeker het geval. Met het gemiddelde van 13% Nederlanders op niveau 1, vinden we hoge concentraties van mensen op niveau 1 onder diegenen die buiten Nederland zijn geboren (30% op niveau 1), gepensioneerden en huisvrouwen/mannen (resp. 34% en 23% op niveau 1), mensen in de laagste inkomenscategorie (32% van de mensen in het laagste inkomenskwintiel op niveau 1), ouderen (23% op niveau 1 in de leeftijdscategorie 56-65 jaar en 41% in de leeftijdscategorie 66-74 jaar), en laag opgeleiden (36% van de mensen zonder lagere school op niveau 1 en 42% van de mensen met niet meer dan lagere school op niveau 1).

De kenmerken van mensen op niveau 1, zullen ook vaak samen voorkomen; ouderen hebben vaak lagere opleidingsniveaus, mensen met een lage opleiding verdienen meestal minder. Analyseer je die kenmerken gezamenlijk, dan blijkt toch dat een lage

vooropleiding een belangrijke 'verklaring' is van een laag niveau van geletterdheid, terwijl leeftijd daarnaast toch ook een onafhankelijke invloed heeft.

Binnen de groep ouderen blijven de vrouwen gemiddeld achter bij de mannen, vooral op het terrein van document- en kwantitatieve geletterdheid. Zoals uit een aanvullend kwalitatief onderzoek blijkt, wordt rekenen en het invullen van formulieren toch vooral als het domein van de man beschouwd. Ook werk heeft invloed op geletterdheid; oudere werkenden scoren beter op reken- en taalvaardigheid dan oudere niet-werkenden. Lees- en rekenvaardigheden moeten 'onderhouden' worden, anders gaan ze achteruit. En het werk is een omgeving die blijvend eisen stelt aan deze vaardigheden. Zoals te verwachten, hangt leesgedrag sterk (en positief) samen met reken- en taalvaardigheid, maar tv-kijken lijkt eerder contraproductief. Bij oudere zware tv-kijkers werd een laag niveau van reken- en taalvaardigheid aangetroffen. Het geschetste, soms wat sombere beeld verdient wel enige correctie. Veel ouderen ontwikkelen allerlei slimme strategieën, vaak met hulp van hun sociale netwerk, om eventuele taal- en rekenproblemen het hoofd te bieden. Wat niet wegneemt dat een aanzienlijk deel van de onderzochte ouderen ook zelf aangeven problemen te hebben met de taal- en rekentaken waar ze in hun dagelijks leven mee geconfronteerd worden.

Opvallend is dat rond 7% van de leeftijdsgroep van 16 tot 19 jaar niet verder komt dan niveau 1 (7% proza, 5% document en 9% kwantitatief), het basale niveau van geletterdheid. Hoewel het, ook naar internationale maatstaven, om een relatief kleine groep gaat, betreft het toch enige tienduizenden jongeren. Het gaat meestal om jongeren met een onafgemaakte opleiding na het lager onderwijs of hoogstens een mavo-opleiding. In rond de helft van de gevallen sprak men als kind een andere taal dan het Nederlands.

In bijna alle landen doet de jongere generatie het trouwens beter dan de oudere, met uitzondering van de Verenigde Staten. Los van het tamelijk verontrustende feit dat daar rond 25% van de 16- tot 25-jarigen -diegenen dus die onlangs het onderwijs verlieten- niet verder komen dan niveau 1, is dat het enige land waar de ouderen vaardiger zijn op de documentschaal dan de jongeren. Dat wil niet zeggen dat Amerikaanse ouderen vaardiger zijn dan de ouderen in de overige gepresenteerde landen, integendeel. Het effect wordt vooral veroorzaakt door de verhoudingsgewijs geringere vaardigheden van de Amerikaanse jongeren.

De verschillen tussen jongere en oudere volwassenen zijn ook terug te vinden op het werk. Gemiddeld scoren oudere werknemers lager op de geletterdheidschalen dan hun jongere collega's. Ongeveer 10% van de oudere werknemers bevindt zich op niveau 1, terwijl dit voor slechts 4% van de jongere werknemers geldt. Wanneer de verwachting uitkomt dat de basisvaardigheden die nodig zijn om zich op de arbeidsmarkt te handhaven, opgeschroefd zullen worden, dan is deze groep van oudere werknemers erg kwetsbaar.

Maar ook onder de mensen die wel werk hebben, bevindt rond 6% zich op het basale niveau 1, op een werkende bevolking van rond 6 miljoen toch nog ruim 350.000 mensen. Bij de groepen die definitief buiten de arbeidsmarkt staan - arbeidsongeschikten en gepensioneerden - vinden we de hoogste percentages op niveau 1. Opvallend is nog het grote verschil in geletterdheid tussen kortdurend werklozen en langdurig werklozen.

Het blijkt dat mensen op niveau 1 zelden geconfronteerd worden met schrijftaken en op een bescheiden schaal met leestaken. Rond 15% van de mensen op alle schalen rapporteert dat ze regelmatig met leestaken op het werk te maken hebben. Wel is er vaker sprake van rekentaken. Ter illustratie: 20% van de mensen op niveau 1 van de kwantitatieve schaal wordt regelmatig geconfronteerd met rekentaken.

Er is een (significant) verband tussen het oordeel over de eigen lees- en schrijfvaardigheid en de prozaschaal. Mensen met een lager niveau van geletterdheid hebben in het algemeen een negatiever zelfoordeel. Dat neemt niet weg dat bijvoorbeeld 47% van de mensen op geletterdheidsniveau 1 van de prozaschaal de eigen leesvaardigheid op het werk als goed tot uitstekend beoordelen.

We vinden ook een (significant) verband tussen het niveau van kwantitatieve geletterdheid en het oordeel over de eigen rekenvaardigheid, maar ook hier onttrekken velen zich aan het verwachte verband: 43% van degenen op niveau 1 beoordelen de eigen rekenvaardigheid als goed tot uitstekend.

Een duidelijke indicatie dat zelfbeoordelingen van de eigen geletterdheid met enig wantrouwen bekeken dienen te worden.

Samenvattend is er een relatief grote groep van de Nederlandse bevolking die zich op het problematische niveau 1 bevindt, rond 13% van de groep van 16-74 jaar of rond anderhalf miljoen mensen. Enige relativisering is wel op zijn plaats, in veel andere landen is die groep beduidend groter. Het gaat vooral om ouderen en laag opgeleiden, twee kenmerken die trouwens vaak gezamenlijk voorkomen. Maar ook

onder groepen waar men dat niet zo snel zou verwachten - jongeren, werkenden – vinden we nog redelijk grote groepen op niveau 1. Ondanks verschillen in definitie en instrumentatie, wijzen de resultaten in dezelfde richting als die van het onderzoek 'Functionele ongeletterdheid in Nederland' (Doets e.a., 1991). In dat onderzoek werd geschat dat rond een half procent van de autochtone Nederlanders als nagenoeg ongeletterd kan worden beschouwd. Zij kunnen niet of nauwelijks losse woorden lezen of schrijven en kunnen daarom vele alledaagse taken niet uitvoeren. Nog eens een half procent kent wel het alfabet, maar komt niet veel verder dan het lezen en schrijven van losse woorden. Het uitvoeren van relatief eenvoudige taaltaken is meestal te moeilijk voor deze groep. Een iets grotere groep, bijna anderhalf procent, kan wel eenvoudige teksten en tabellen lezen of een paar zinnen schrijven, maar komt in moeilijkheden als het om iets moeilijker taken gaat. Als deze drie ernstige vormen van ongeletterdheid bij elkaar worden genomen, blijkt bijna 2,5% van de autochtone Nederlanders in hoge mate functioneel ongeletterd te zijn, dat wil zeggen ruim 250.000 Nederlanders. Zij vormen de 'onderkant' van niveau 1. De mensen op niveau 1 die hierboven zitten, bevinden zich in een grensgebied tussen geletterdheid en ongeletterdheid. Zij hebben problemen met het invullen van wat complexere formulieren of het schrijven van langere teksten. Het zijn taken waar ze niet dagelijks mee geconfronteerd worden, maar die waarschijnlijk in omvang zullen toenemen in onze 'symbolische' maatschappij. De mate van functionele ongeletterdheid onder de allochtone bevolking is vele malen hoger dan die onder de autochtone bevolking, maar exacte cijfers zijn hierover nauwelijks voorhanden. In het eerdergenoemde onderzoek van Doets e.a. wordt geschat dat van bijvoorbeeld de Turkse groep van 18-40 jarigen, rond 35% ernstig ongeletterdheid zit (de 'onderkant' van niveau 1, zoals we dat hiervoor hebben onderscheiden).

Geraadpleegde literatuur

Doets, C., P. Groen, T. Huisman & J. Neuvel (1991).

Functionele ongeletterdheid in Nederland.

Amersfoort: SVE.

Houtkoop, W. (2000).

Basisvaardigheden in Nederland. MGK-rapport 00-40.

Amsterdam: Max Goote Kenniscentrum bve.